

Д. В. Миколенко

**Зовнішня політика Болгарії під час регентства і прем'єрства
С. Стамболова в оцінці радянської історіографії періоду непу**

Миколенко Д. В. Зовнішня політика Болгарії під час регентства і прем'єрства С. Стамболова в оцінці радянської історіографії періоду непу. У статті виконано історіографічний огляд досліджень радянських авторів, опублікованих у період непу, де розкривається зовнішня політика С. Стамболова. Автор приходить до висновку, що оцінка радянськими авторами позиції С. Стамболова на міжнародній арені знаходиться у прямій залежності від інтерпретації істориками зовнішньої політики Росії кінця XIX ст. Протягом періоду непу спроби Санкт-Петербурга посилити свій вплив на Балканах засуджувались як втручання у внутрішні справи суверенної держави.

Ключові слова: радянська історіографія, С. Стамболов, Народно-ліберальна партія, «стамболовісти».

Стефан Ніколов Стамболов (1854–1895 рр.) – одна з найбільш суперечливих постатей в історії Болгарії. Діяльність цього політика отримала неоднозначну оцінку від його сучасників і дослідників. Для одних, він засновник національної держави, «балканський Бісмарк», патріот; для інших – тиран, узурпатор влади та вискочень. Але безперечним залишається той факт, що це талановита, непересічна й яскрава особистість з стрімкою вражаючою кар'єрою. Протягом 1873–1876 рр. С. Стамболов брав активну участь у національно-визвольних змаганнях проти османського панування, після здобуття Болгарією незалежності 1878 р. був депутатом III і IV Великих, а також I, II, IV, V, VI, VII Звичайних народних зборів, служив добровольцем в армії під час війни 1885 р. з Сербією, обіймав посаду голови парламенту (1884–1886 рр.), входив до складу Регентської ради (1886–

1887 рр.), очолював уряд (1887–1894 рр.) і Народно-ліберальну «стамболовістську» партію (НЛП) у 1886–1895 рр.

С. Стамболов відомий як послідовний противник втручання у внутрішні справи Болгарії будь-якої з великих держав. Його принципова позиція під час політичної кризи 1886–1887 рр. не дозволила Росії забезпечити контроль над Князівством, встановивши там слухняну собі владу. Це не подобалося царю Олександру III, який врешті-решт у листопаді 1886 р. пішов на розрив дипломатичних відносин з Софією. Надалі С. Стамболов намагався подолати міжнародну ізоляцію, в якій опинилася Болгарія після обрання на її престол Фердинанда Саксен-Кобург-Готського, вживав заходи, направлені на вирішення македонського питання шляхом пошуку компромісу з Портою, робив спроби налагодити взаємини з Санкт-Петербургом. Після його загибелі у 1895 р. НЛП деякий час продовжувала слідувати ідеалам колишнього лідера. Проте згодом вона була змушена пристосовуватися до нових реалій авторитарного режиму князя Фердинанда, поступившись старим принципам.

У російській дореволюційній історіографії зовнішня політика С. Стамболова на посаді члена Регентської ради і прем'єр-міністра, а також урядів НЛП практично не досліджувалася, а у не чисельних роботах [6; 9; 14], в яких ця тема порушувалася, діяльність «стамболовістів» оцінювалася однозначно негативно. Після Жовтня 1917 р. більшість російських вчених, котрі залишилися на батьківщині, поступово взяли на озброєння марксистську методологію та почали застосовувати класовий підхід до вивчення історії Болгарії. Змінилася тематика досліджень. Період кінця XIX – початку XX ст. цікавив радянських науковців переважно з точки зору розвитку революційного соціалістичного руху, класової боротьби, а також міжнародних відносин на Балканах. Метою даної роботи є аналіз досліджень радянських авторів, опублікованих у період непу, де розкривається зовнішня політика С. Стамболова. До цього часу подібні спроби робилися лише О. С. Бейлісом, котрий 1948 р. опублікував історіографічний огляд

російсько-болгарських відносин у 1880-х роках [3], та деякими сучасними болгарськими вченими [7; 8], проте всі ці дослідження невичерпні.

У Радянському Союзі як державі, де існував авторитарний режим, протягом 1920-х років вплив влади на науку був поширеним явищем. Оцінки, що їх отримували історичні події на Балканах, визначалися міжнародним становищем СРСР, взаєминами Москви з країнами Південно-Східної Європи, а також внутрішньополітичною кон'юнктурою.

Перші публікації, в яких згадується зовнішня політика С. Стамболова і урядів партії «стамболовістів», з'явилися в Радянському Союзі наприкінці Громадянської війни. 1923 року було надруковано роботу [12] колишнього журналіста П. Северцева, який на початку XX ст. працював кореспондентом на Балканах. Його стаття – це дослідження, котре ґрунтується на матеріалах болгарської преси кінця XIX – початку XX ст. та особистих спогадах автора. Аналізуючи причини розриву дипломатичних відносин між Болгарією і Росією у 1886 р., П. Северцев відзначає, що С. Стамболов свідомо спровокував загострення двосторонніх взаємин. Він звернувся до Александра III з проханням взяти Болгарію під опіку. Санкт-Петербург розцінив вказаний жест буквально, а для Софії, підкреслює автор, це був лише акт ввічливості [12, с. 153]. На думку П. Северцева, подібне нерозуміння ситуації російським урядом визначило неадекватну поведінку генерал-майора Н. Каульбарса, котрий прибув у Софію зі спеціальною місією. Згідно з отриманими у Санкт-Петербурзі інструкціями він діяв як господар становища, спілкуючись з регентами мовою ультиматумів. Відхиливши вимогу Н. Каульбарса перенести роботу Великих народних зборів, що мали обрати нового князя, С. Стамболов не залишив для Росії нічого іншого як відізвати своїх дипломатів з Болгарії. Таким чином, зазначає дослідник, Софія виявила своє прагнення до політичної свободи, яке було характерним для неї з моменту отримання незалежності [12, с. 154].

Аналізуючи стратегію поведінки болгарської влади на чолі зі С. Стамболовим у 1886 р., П. Северцев наголошує на її схильності до

організації «ефектних імпровізованих сцен, особливо, коли це обіцяло реальні вигоди». При цьому слід відзначити, що, представляючи політику «стамболовістів» у подібному не зовсім благовидному світлі, дослідник жодним чином не намагається виправдати дії російської дипломатії. Він розцінює заходи місії на чолі з бароном Н. Каульбарсом, направленої у Болгарію задля нормалізації відносин, як втручання у внутрішні справи суверенної держави. Автор іронізує з приводу намагань генерала за допомогою публічних виступів переконати народ країни у необхідності підкоритися владі імператора Александра III. Виступивши у ролі агітатора, Н. Каульбарс не досяг своєї мети – болгари не сприйняли його полум'яних промов [12, с. 154].

П. Сєверцев є одним із перших радянських дослідників, який поставив під сумнів лояльність настроїв широких прошарків болгарського суспільства до Санкт-Петербурга під час подій 1886 р. Тривалий час у російській дореволюційній історіографії домінувало судження, що воля С. Стамболова, котрий запобіг втручанням визволительки у внутрішні справи Болгарії, суперечила бажанню населення країни, яке було готовим покоритися імператору Александру III [12, с. 155]. Автор мав іншу думку з цього приводу. Він вказує, що «...колись всі болгари були русофілами. Факт визволення країни російською зброєю відіграв у цьому визначальну роль. Згодом з'явилися групи, які промовляли слова „велика визволителька“ вже з відтінком іронії. Ставало очевидним, що завдяки своїй потворній зовнішній політиці Санкт-Петербург міг ставитися до демократичного розвитку Болгарії лише вороже» [12, с. 160].

Повернення НЛП до влади у 1903 р. П. Сєверцев називає несподіванкою для Європи, адже, на думку автора, князь Фердинанд продовжував з недовірою ставитися до цієї партії навіть після загибелі С. Стамболова – свого прямого конкурента у боротьбі за одноосібне правління протягом 1887–1895 рр. На початку XX ст. «стамболовісти» взяли на озброєння зовсім іншу стратегію вирішення національного питання. Автор відзначає, що

колишні представники найближчого оточення засновника НЛП – Д. Петков (голова Центрального бюро партії з 1901 по 1907 рр., міністр внутрішніх справ з 1903 по 1906 рр.) і Н. Генадієв (один із лідерів НЛП, міністр правосуддя з 1903 по 1904 рр.) наприкінці літа – восени 1903 р. з симпатією поставилися до учасників Іллінденського повстання у Македонії, а територія Князівства з їхньої мовчазної згоди перетворилася на базу для революціонерів. Характеризуючи зовнішньополітичну орієнтацію Болгарії протягом 1903–1908 рр., П. Сєверцев підкреслює, що «небажання Росії допомогти у вирішенні македонського питання на користь Софії ще більше відвернуло Болгарію від своєї визволительки» [12, с. 155-156].

Значний вплив на подальше вивчення теми має книга «Дипломатія і війни царської Росії у XIX столітті» [10], яку написав М. М. Покровський – заступник наркому освіти РРФСР, один із організаторів інституту історії Академії наук СРСР, голова Товариства істориків-марксистів. На думку автора, політика Петербурга на Балканах визначалася експансивними економічними інтересами та складала один із епізодів колоніалізму. Свою роботу М. М. Покровський створив без застосування оригінальних джерел, на вже раніше опублікованому матеріалі, що суттєво знижує її науковий рівень. Проте, незважаючи на вказаний недолік, книга стала своєрідним орієнтиром для дослідників, які займалися вивченням історії Болгарії та оцінювали зовнішню політику цієї країни в контексті взаємин Софії і Санкт-Петербурга.

У статті [3] відомого російського/радянського історика Е. Д. Грімма застосовується марксистський підхід до аналізу міжнародних відносин на Балканах наприкінці XIX – на початку XX ст. В ній підкреслюється, що зовнішня політика Болгарії до 1918 р. визначалася прагненнями місцевої буржуазії до збагачення, а С. Стамболов у період свого прем'єрства характеризується як провідник цих інтересів. Автор підтримує поширену в дореволюційній російській історіографії тезу про негативне ставлення до цього політика широких верств населення Болгарії, а причину вбачає у тому,

що С. Стамболов «...довів конфлікт з Росією до крайньої межі та встановив у державі режим, скопійований з найгірших турецьких зразків» [3, с. 82]. На думку Е. Д. Грімма, відсторонення «стамболовістів» від влади у 1894 р. стало своєрідною жертвою для Росії. Князь Фердинанд намагався налагодити відносини з Санкт-Петербургом, а С. Стамболов, котрого імператор Александр III продовжував сприймати як одіозну фігуру, заважав цим планам. Проте епоха «стамболовістів» не пройшла безслідно. Позитивний образ самодержавної російської влади, що допомогла здобути незалежність Болгарії, після восьмирічного правління уряду С. Стамболова «...зберігся лише у головах невинуватих фантастів. Відтоді російсько-болгарські відносини могли будуватися на взаємному визнанні спільності інтересів, а не на односторонньому керівництві одних та покірності інших» [3, с. 83].

Зближення Софії з Німеччиною і Австро-Угорщиною на початку ХХ ст., втілювачами у життя якого були послідовники С. Стамболова – представники Народно-ліберальної партії, Е. Д. Грімм пояснює економічними причинами. Він вважає, що російсько-болгарські торгівельні відносини ніколи не були вагомими та не могли порівнятися з розмірами товарообігу між Болгарією і Центральними імперіями. Російське зерно й інша сировина конкурували з болгарською, болгарська ж сільськогосподарська продукція не могла заволодіти ринками збуту в Росії. Промислово розвинена союзниця Санкт-Петербурга – Франція – не виявляла значної зацікавленості у Болгарії. Все це мало цілком зрозумілі політичні наслідки та разом із явним фактом тісної співпраці Росії з Сербією прискорило приєднання Болгарії до Німеччини і Австро-Угорщини під час Першої світової війни. Протести «русофільської» опозиції проти політики царя Фердинанда і вірного йому коаліційного уряду «радославовістів» * -«стамболовістів» виявилися безрезультатними [3, с. 84-85].

* Політичне угруповання прихильників колишнього прем'єр-міністра країни Васіла Радославова (1886–1887 рр.), яке 1886 р. оформилося у самостійну політичну силу – Ліберальну партію.

Е. Д. Грімм – історик, який розпочав свою наукову кар’єру наприкінці XIX ст. Як професіонал він відбувся ще за часів Російської імперії. В його дослідженні відчувається вплив робіт О. Л. Погодіна, М. В. Ястребова, П. О. Лаврова, опублікованих до Жовтня 1917 р. Це простежується в оцінках політики уряду С. Стамболова. Проте марксистська методологія дозволила автору по-новому розглянути причини розриву дипломатичних відносин між Софією і Санкт-Петербургом, а також передумови зближення Болгарії з Центральними державами напередодні Першої світової війни.

Після встановлення в Росії більшовицької влади, радянські історики-марксистки почали критично ставитися до зовнішньої політики царського уряду, характеризуючи її як агресивну, експансивну та колоніальну по відношенню до країн Південно-Східної Європи. Це дозволило зробити переоцінку взаємовідносин Софії і Санкт-Петербурга наприкінці XIX – на початку XX ст., а також діяльності С. Стамболова. Відповідальність за розрив дипломатичних відносин 1886 р. покладалася не лише на «стамболовістів», а й на російську дипломатію. Авторами визначалися помилки Російської імперії на міжнародній арені, а також засуджувалося її намагання перетворити Болгарію на слухняне знаряддя в своїх руках.

Вказані вище тенденції у висвітленні історії болгарсько-російських відносин останньої чверті XIX ст. домінували в радянській науці протягом 1920–1930 рр. Проте наприкінці 1920-х з’явився альтернативний підхід до характеристики взаємин Софії і Петербурга. У 1928 р. було опубліковано роботу [13] відомого вченого, викладача Московського університету С. Д. Сказкіна, в якій відзначалося, що царизм не мав загарбницьких намірів стосовно Болгарії та не прагнув перетворити цю балканську країну на свою колонію або заморську губернію. Серед основних аргументів на користь своєї позиції дослідник називає відсутність економічних інтересів Росії у Болгарії, підкреслюючи головну мету Петербурга на Балканах – встановлення вигідного для себе режиму в Босфорі та Дарданеллах. На думку автора, у 1880-х роках «радикальне рішення щодо проток не входило у плани

російського уряду, який намагався запобігти їх загарбанню Англією» [13, с. 29]. Протягом 1920–1930 рр. ця концепція перебувала у затінку панівної. Проте на початку 1940-х вона відіграла помітну роль у трансформації оціночного підходу дослідників до характеристики взаємовідносин Софії і Петербурга.

Поступове згортання непу та посилення авторитарних рис політичного режиму наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років вплинуло на розвиток історичної науки в Радянському Союзі. Міжнародні відносини почали розглядатися у контексті класової боротьби, а посилення на роботи К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна тепер були обов'язковим елементом наукового дослідження. Всі ці зміни позначалися на об'єктивності й якості історичних видань [5, с. 183].

У роботі [11] В. В. Радева, надрукованій 1930 р. в Харкові, характеризується міжнародний курс Болгарії кінця XIX – початку XX ст. Дослідник відніс «стамболовістську» партію до числа «буржуазних» угруповань, котрі забезпечували опору болгарському монарху Фердинанду. Останній був керівником національної політики держави, а НЛП, на думку автора, відзначалася цілковитою солідарністю з Кобургом у питанні про розширення території країни за рахунок «когось із своїх сусідів». Також історик відзначає, що Фердинанд залучав до влади лідерів «стамболовістів» у 1903 і 1913 роках, тобто саме у той момент, коли на міжнародній арені Софії потрібна була підтримка Австро-Угорщини і Німеччини [11, с. 18].

Деякі твердження автора є доволі суперечливими. Наприклад, протягом 1887–1894 рр. зовнішню політику країни визначав не князь, як вважав В. В. Радев, а прем'єр-міністр. У цей період Софія втілювала у життя «стамболовістську» концепцію вирішення національного питання, яка полягала у спробах зміцнити позиції Екзархату в Македонії і Фракії та у такий спосіб забезпечити болгарську ідентичність населення зазначених територій Порти. Лише після відставки С. Стамболова Фердинанд отримав змогу впливати на міжнародну орієнтацію держави, призначаючи кабінети

міністрів на власний розсуд. Остаточного монарх підпорядкував собі зовнішню політику Болгарії лише 1911 р., коли було скасовано ст. 17 Тирновської конституції, згідно з якою укладання міжнародних угод здійснювалося урядом тільки після ухвали Народними зборами.

Отже, період 1920-х – початок 1930-х років для радянської історичної науки пройшов під знаком кардинальної переоцінки дореволюційного доробку російських вчених-славістів. Втручання Санкт-Петербурга у внутрішні справи Болгарії дослідники почали засуджувати, вважаючи цілком виправданим спротив С. Стамболова намаганням імператора Александра III підкорити Князівство волі Росії. При цьому зовнішня політика прем'єра і урядів НЛП наприкінці XIX – на початку XX ст. розкривалася не достатньо глибоко, а її особливості губилися на тлі розгорнутої критики заходів царського уряду на Балканах.

Варто відзначити, що подібна однозначність трактовки історії Болгарії радянськими вченими пояснювалася у тому числі й доволі вузькою джерельною базою, представленою кількома збірниками [1; 4] тенденційно підібраних документів. Розширити список джерел за рахунок болгарських матеріалів було досить проблематично, адже дипломатичні відносини між Софією і Москвою встановилися лише у 1935 р. Проте навіть після їх започаткування міждержавні наукові зв'язки залишалися обмеженими.

Протягом 1920-х – початку 1930-х років у Радянському Союзі не було написано жодної монографії, присвяченої темі, яку ми розглядаємо. Подібна ситуація визначалася кількома причинами – пріоритетністю для вчених іншої проблематики дослідження, а також обмеженістю наукових зв'язків між Болгарією і СРСР, що почали розширятися лише після завершення Другої світової війни.

Визначаючи внесок істориків періоду непу у вивчення зазначеної теми, слід відзначити, що період 1886–1894 рр. не знайшов належного розгляду на сторінках радянських наукових видань. Поза увагою дослідників залишилися такі важливі складові зовнішньої політики уряду «стамболовістів», як спроби

вирішити на користь Софії македонське питання та взаємини Болгарії з сусідніми балканськими країнами, що губляться на тлі більш докладного висвітлення її відносин з великими державами.

Оцінка радянськими авторами позиції С. Стамболова на міжнародній арені знаходиться у прямій залежності від інтерпретації істориками зовнішньої політики Росії кінця XIX ст. Протягом періоду непу спроби Санкт-Петербурга посилити свій вплив на Балканах засуджувались як втручання у внутрішні справи суверенної держави. Поряд із цим діяльність «стамболовістів», котрі протистояли Росії, на думку вчених, цілком відповідала національним інтересам Болгарії і тому сприймалася позитивно.

Література

1. Авантюры русского царизма в Болгарии. Сборник документов / Сост. П. П. Павлович. – М., 1935.
2. Бейлис А. С. К вопросу об историографии русско-болгарских отношений в 80-х гг. XIX ст. // Учёные записки Львовского государственного университета. – Львов, 1948. – Т. 10. – Серия истории. – Вып. 3. – С. 83-102.
3. Гримм Э. К истории русско-болгарских отношений // Новый восток. – 1924. – Кн. 5. – С. 68-85.
4. Документы из секретного архива русского правительства. – София, 1892.
5. Копосов Н. Хватит убивать кошек! Критика социальных наук. – М., 2005.
6. Овсяный Н. Р. Болгария и болгары. – СПб., 1900.
7. Палангурски М. България в балканската политика на Русия (1899–1903). – Велико Търново, 1996.
8. Пантев А. Англия срещу Русия на Балканите (1879–1894). – София, 1972.
9. Погодин А. Л. История Болгарии. – СПб., 1910.
10. Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. – М., 1923.
11. Радєв В. В. Національне питання на Балканах. – Харків, 1930.

12. Северцев П. Царская дипломатия на Балканах: из воспоминаний // Международная жизнь. – 1923. – № 1. – С. 148-160.
13. Сказкин С. Д. Конец австро-русско-германского союза: Исследования по истории русско-германских и русско-австрийских отношений в связи с восточным вопросом в 80-е годы XIX ст. – М., 1928. – Т. 1.
14. Ястребовъ Н. В., Лавров П. А. История болгарского народа. – Петроградъ, 1916.

Mykolenko D. V. Foreign Policy of Bulgaria during the regency and premiership of S. Stambolov in the Soviet historiography assess of the NEP period.

The article deals with the historiographical review of Soviet authors and their studies, published during the NEP, which reveals foreign policy of S. Stambolov. The author concludes that the assessment of S. Stambolov position in the international arena by Soviet authors is directly dependent on the interpretation by historians of foreign policy of Russia in the late XIX century. During the period of the NEP attempts of St. Petersburg to strengthen its influence in the Balkans were considered as interference in the internal affairs of a sovereign state.

Keywords: Soviet historiography, S. Stambolov, People's Liberal Party, «stambolovisty».